

DE KAART VAN UTRECHT IN HET JAAR 690

In het eerste Maandblad van dit jaar is de lezer een toelichting beloofd bij het kaartje dat op het omslag voorkomt. Deze kaart is daarvoor uitgekozen vanwege het feit dat 1300 jaar geleden de Engelse Benediktijner monnik Willibrord (658-739) in Utrecht een missiepost vestigde en 1990 tot Willibrord-jaar werd uitgeroepen.

De kaart geeft een beeld van de situatie die was ontstaan nadat de Frankische Hofmeier Pepijn II de Friese koning Radboud bij Dorestad in 689 had verslagen en Utrecht weer in Frankische handen was gekomen. Willibrord stichtte er de Salvatorkerk (of Oudmunsterkerk) en herbouwde het door de Friezen verwoeste kerkje gewijd aan St. Maarten, schutspatroon van de Franken (later van Utrecht). Deze eerste Utrechtse kerken lagen beide naar alle waarschijnlijkheid binnen de resten van het door de Romeinen gebouwde fort op het Domplein.

Wanneer we het historische kaartje met de bijbehorende latijnse tekst bekijken dan zien we het Merovingische Utrecht gesitueerd op een eiland („Batavorum Insulae Pars“) in de Rijn („Rhenus flu.“); linksonder staat „Rhenus flu. Catvicum defluens“ (de Rijn stromend naar Katwijk). „Vetus vicus“ (Oudwijk) ligt tussen de Vecht (Vecta fl.) en de noordelijke tak van de Rijn. Langs de andere tak van de Rijn, aan de zuidkant, loopt een belangrijke (militaire) weg, de „via militaris“. Op het eiland ligt de „immunitas“ (de kerkelijke immuniteit) met het „castrum Trecht“ (de Frankische burcht) en de „templum S. Thomae“ (kerk gewijd aan St. Thomas). Rechts op het eiland wordt tol („Telonum“) geheven. Buiten de immuniteit woont de boerenbevolking („villani“). De noordelijke Rijntak scheidt „Galliae Pars“ (zie de letters schuin in het kaartbeeld) van „Germaniae Pars“ waar de „Frisii“ (Friezen) wonen.

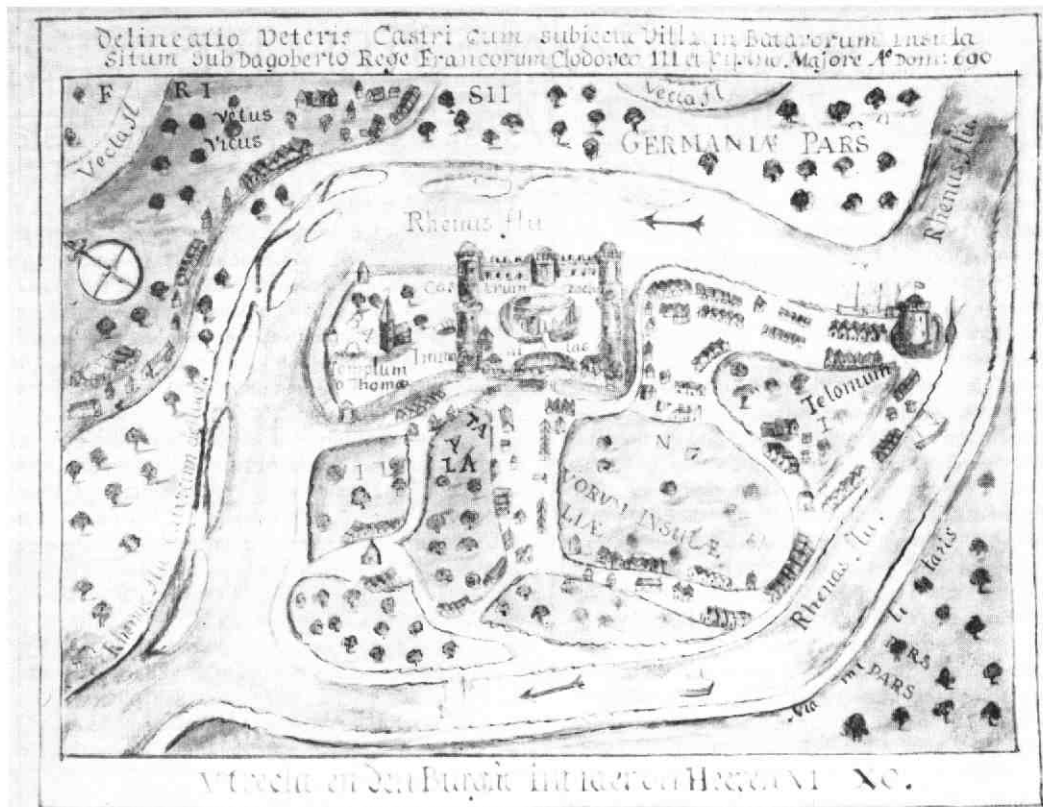
Oudste kaarten

Alvorens op de mogelijke vervaardigingsdatum en auteur van het niet gesigeneerde kaartje in te gaan, eerst enkele algemene opmerkingen over de oudste kaarten. Antwoord geven op de vraag wanneer de eerste kaart werd getekend is niet mogelijk. Belangrijk is dat men zich realiseert dat de mens reeds kaarten tekende voordat hij het schrift uitvond. Men denke aan de primitieve, prehistorische rotstekeningen die een topografische situatie weergeven. De oudste stadskaart die we kennen werd in Mesopotamië gevonden: een kleitablet uit het derde millennium vóór Chr. met daarop de stad Nippur. Bepalen we ons tot de Nederlandse situatie, dan zijn tot dusver twee anonieme fortificatieplankaarten van 's-Gravenhage uit ca. 1526 als oudste aan te merken, gevolgd door de schilderijkaart van Amsterdam vervaardigd door Cornelis Anthonisz. in 1538. De oudste kaart van

Utrecht is de schilderijkaart die Evert van Schayck in 1541 van de stadsvrijheid maakte¹). Maar, de primitieve schets van het poldergebied tussen Aardenburg en Boekhoute in Zeeuws-Vlaanderen uit ca. 1307, gevonden in archivalia te Lille, is tot dusver het oudste kartografische document uit ons land. Er zijn nauwelijks meer dan tien kaarten bekend die op het Nederlandse grondgebied betrekking hebben, die dateren uit de periode vóór 1500²). Deze hebben met elkaar gemeen dat het zeer simpele schetsen zijn, die dienst deden bij juridische processen. In de 16de eeuw werden gaandeweg meer kaarten geproduceerd, voor verschillende doeleinden. Vooral na de jaren twintig werden er meer en betere kaarten gemaakt. Dit hing enerzijds samen met de grotere behoefte aan kaarten en anderzijds met de uitvinding van de driehoeksmeting (triangulatie-methode) die in 1533 door de Leuvense hoogleraar Gemma Frisius gepubliceerd werd. Het maken van kaarten kon met deze methode succesvoller en sneller plaatsvinden. Hiermee is overigens niet gezegd dat alle kaarten van na 1533 met behulp van de driehoeksmeting tot stand zijn gebracht.

Historische kaarten

Voor de historische (reconstructie)kaarten geldt een geheel ander ontstaansverhaal. Op een zeker moment in de geschiedenis zijn geleerden, die zich bezig hielden met de archeologie en geschiedenis van hun eigen woonplaats of land, kaarten gaan tekenen waarin zij de topografische situaties die in het verleden bestonden tot uitdrukking brachten. Deze kaarten zijn een mengeling van fantasie en min of meer betrouwbare, door onderzoek verkregen, gegevens. Wanneer men niet over voldoende kennis van de geschiedenis van de kartografie beschikt is het te begrijpen dat ongedateerde, historische kaarten, die een topografische situatie weergeven uit de middeleeuwen of eerder, gehouden kunnen worden voor authentieke kaarten. Vooral bij de vroegste historische kaarten die er oud uitzien is het gevaar aanwezig dat men in die valkuil stapt. Het is overigens zo dat deskundigen op het terrein van de geschiedenis van de kartografie vaak onvoldoende onderscheid hebben gemaakt tussen de historische kaarten en de topografische kaarten die de werkelijke situatie uit de tijd van de vervaardiging weergeven. Terecht verbazen Fockema Andreae en Van 't Hoff er zich over dat de bekende kaarthistoricus F. C. Wieder in een publikatie spreekt over een kaart van Zeeland uit het jaar 600, 1180, 1274 en 1288, een kaart van Den Haag uit 1249 enzovoort, zonder er op te wijzen dat het historische reconstructies betreft³). Ook door vele catalogi van kaartencollecties (zelfs die recent gemaakt zijn) kan men misleid worden wanneer de volgorde van de

kaartbeschrijving wordt bepaald door het kaartbeeld- jaartal in plaats van het vervaardigingsjaartal. Ik bedoel die catalogi waarin de historische (reconstruc- tie)kaarten die een middeleeuwse situatie weergeven vooraan staan beschreven, waardoor ze de indruk wekken de oudste kaarten te zijn. Wanneer ze in een aparte rubriek gerangschikt worden (lieft achterin) zal er van verwarring geen sprake meer zijn.

Uit ons land zijn nogal wat oude historische kaarten bekend, vanaf ongeveer begin 17de eeuw. Behalve de hiervoor genoemde kaarten zijn ze er met name van overstroomde gebieden, zoals de Grote Zuidhol- landse Waard (de Biesbos) en het Dollartgebied, maar vooral ook van steden⁴). Veelal bevinden deze kaar- ten zich in leerboeken, maar ook zijn ze los in kaarten- verzamelingen aan te treffen. Het historische kaartje *Utrecht in het jaar 690* bevindt zich als los exemplaar in de verzameling van de Topografische Historische Atlas van het Gemeentearchief in Utrecht. Niets wijst erop dat het uit een boek of atlas afkomstig is. Dat het wél voor een leerboek bestemd is geweest, kan natu- urlijk niet worden uitgesloten.

Wanneer werd de eerste historische kaart gemaakt? Algemeen wordt aangenomen dat deze kaarten ont- stonden in de tijd van de Renaissance. Met name moet men daarbij denken aan kaarten die de geschie- denis van de klassieke oudheid tot onderwerp heb- ben. De Antwerpenaar Abraham Ortelius (1528-1598), die vooral bekend is geworden als de

samensteller van de eerste wereldatlas (gedrukt en uitgegeven in 1570) is een van de eersten geweest die historische kaarten maakte. Aan de edities van zijn wereldatlas, *Theatrum Orbis Terrarum*, voegde hij vanaf 1581 een historisch deel toe, het *Parergon*, waarin kaarten voorkomen die betrekking hebben op de geschiedenis van landen van de antieke bescha- ving. Het *Parergon* staat aan het begin van een reeks van historische atlanten die sindsdien regelmatig ver- schenen⁵). Of Ortelius in de Nederlanden de eerste is geweest die historische kaarten maakte is moeilijk te zeggen. Uitputtend onderzoek is hiernaar nog niet ge- daan⁵).

Betrouwbaarheid en datering van de kaart

De kaart *Utrecht in het jaar 690* heeft vanwege het vroege jaartal en het aantrekkelijke uiterlijk - getekend op perkament en voorzien van frisse kleuren - de aandacht van vele historici in en buiten Utrecht getrok- ken⁷). Tot het eind van de vorige eeuw werd er vrij al- gemeen van uitgegaan dat het kaartje van middel- eeuwse herkomst was, uit de Merovingische tijd. Maar verscheidene argumenten zijn naar voren te brengen waarom die veronderstelling niet juist kan zijn. Onder verwijzing naar wat ik hiervoor over de oudste kaarten heb opgemerkt, is het zonder meer al moeilijk te geloven met een kaart uit 690 (of eventueel een kopie ervan) te maken te hebben. Niet alleen het zeer vroege jaartal, ook de vrij gedetailleerde in-

houd laten dat niet toe. Een van de eersten die inzag dat het om een historische reconstructie gaat, voor een groot deel ontsproten aan fantasie van de maker, was de Utrechtse gemeentearchivaris S. Muller Fz., zoals duidelijk blijkt uit zijn beschrijving van de kaart in de supplementcatalogus van de topografische atlas van het Gemeentearchief uit 1907.

De belangrijkste bezwaren die over de inhoud naar voren kunnen worden gebracht zijn:

- De in 690, door Willibrord gestichte kerk was de Salvatorkerk en niet een kerk gewijd aan St. Thomas (een vergissing die in de 17de en 18de eeuw veel gemaakt werd).
- Opgravingen hebben geen enkel spoor gevonden van de Frankische burcht, zoals is weergegeven.
- Het uiterlijk van torens, muren en de kerk met hoge spits, maken niet de indruk van 690 te zijn maar uit de late middeleeuwen.
- De huizen die rood gekleurd zijn suggereren stenen bouwwerken, terwijl de toenmalige huizen van hout waren.
- De eilandjes die in de bocht van de Rijn staan aangegeven, kunnen nooit langs de buitenbocht van de rivier hebben gelegen vanwege de uitschurende werking van het water die daar juist de vorming van zandbanken zal beletten.

Van wanneer dateert het historische reconstructiekaartje en door wie werd het gemaakt? Het precieze antwoord daarop is niet te geven. Op zijn vroegst stamt het uit het laatste kwart van de 16de eeuw. De maker heeft een oriëntering uitgekozen die hem het meest vertrouwd was, namelijk het noorden linksboven. Deze oriëntering is conform de kaarten van de stad vanaf 1572. Voordien hebben de (weinig) bestaande kaarten van de stad een andere oriëntering. Later dan in 1650 is het kaartje vermoedelijk niet. Misschien is het gemaakt met het doel om het op te nemen in een publikatie over de geschiedenis van de stad. Als mogelijke auteurs zijn te noemen: Lambertus Hortensius (1500-1574), Aernout van Buchell (1566-1641) of Cornelis Booth (bibliothecaris van de Universiteit vanaf 1636 tot aan zijn dood in 1678), van wie bekend is dat zij zich bezighielden met de stadsgeschiedenis. Het wachten is op een onderzoeker die meer licht kan laten schijnen op dit intrigeren-

de kaartje, dat nu al eeuwen lang de gemoederen bezighoudt.

Odijk

Marijke Donkersloot-de Vrij

Noten:

1. Zie Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*. Utrecht, 1989, p. 126 nr. 138.
2. Een overzicht van deze oudste kaarten is te vinden in: Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland voor 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en bescheven* (proefschrift). Groningen 1981, p. 23 en 24. Zie ook C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn 1983, p. 28-33.
3. S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie van Nederland*. 's-Gravenhage 1947, p. 12.
4. In *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750* (zie noot 2) p. 23 worden de vindplaatsen van een aantal van deze 16de en 17de eeuwse historische kaarten van Zeeland, de Biesbos en het Dollartgebied vermeld. De oudste historische reconstructiekaart van Amsterdam dateert vermoedelijk van 1663 (zie A. E. d'Ailly, *Catalogus van Amsterdamse Plattegronden*. Amsterdam 1934, nr. 13), van Rotterdam werden ze voor het eerst in het laatste kwart van de 17de eeuw gemaakt (zie A. Gordijn en P. Ratsma, *Catalogus van de kaartenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam*. Rotterdam 1984, nr. 1 t/m 12).
5. In het *Lexicon zur Geschichte der Kartografie* (onder redactie van Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger en Franz Wawrik; Wenen, 1986), deel I, p. 265-269, kan men een overzicht krijgen van de diverse soorten historische atlasen vanaf 1581.
6. In het bovengenoemde *Lexicon* wordt als oudste voorbeeld een historische kaart uit 1561 van de Weense historicus Wolfgang Lazius (1514-1565) genoemd (titel van de kaart: *Regni Francor. orientalis sive Austriae ad Danubium alterius descriptio*).
7. *Twaalf navolgingen van het kaartje daterend van de 17de t/m de 19de eeuw staan beschreven in Kaarten van Utrecht* (zie noot 1), p. 93-97. In het *Jaarboekje Oud-Utrecht* van 1939 en 1945-1946 wordt er uitvoerig over geschreven door respectievelijk J. W. C. van Campen en J. H. Jongkees. En het valt op dat het kaartje in onze tijd heel veel als illustratie wordt gebruikt, zowel te pas en te onpas (onlangs is het gebruikt als reclame-afbeelding in een Utrechtse krant). Het is jammer dat de bijschriften bij deze illustraties vrijwel altijd onvermeld laten dat het om een historische reconstructiekaart gaat.

BEDRIJFSSPIONAGE IN DE ACHTTIENDE EEUW. EEN AGENT VAN DE TSAAR TE „ZIJDEBALEN“

Sinds de tentoonstelling die het Centraal Museum in 1981 aan de Lusthof „Zijdebale“ en het bedrijf van de eigenaars, de familie Van Mollem, wijdde, heeft dit onderwerp eigenlijk geen introductie meer nodig¹⁾. Ik wil slechts heel kort in de herinnering terugroepen dat Jacob van Mollem in 1681 aan de Vecht volgens een

nieuw procédé een zijderederij inrichtte waarbij de machines door waterkracht werden aangedreven. Het bedrijf kwam tot grote bloei, de Van Mollemes kwamen tot grote rijkdom en aan de Vecht ontstond een lusthof die een vermaarde toeristische attractie werd. Vooral Jacobs zoon en opvolger David van